

Verantwoordelijkheid in strafzaken, geen sinecure

Het lectoraat Toegang tot het Recht van Hogeschool Utrecht is een onderzoek gestart met als thema **Mediation in Strafzaken: een bijzondere verantwoordelijkheid van verdachte en mediator**. Meriem Kalter en Marion Uitslag, trekkers van dit onderzoek, zijn gebiologeerd door het thema verantwoordelijkheid. Het nemen van verantwoordelijkheid is aan de meeste mediationtafels een kwestie omdat betrokkenen de verantwoordelijkheid voor het conflict doorgaans bij de ander beleggen. In strafzaken is dit nog urgenter en dit wordt ook als dé voorwaarde gesteld bij de start van een mediationtraject.¹

DOOR MERIEM KALTER EN MARION UITSLAG ILLUSTRATIE FEMKE VAN HEERIKHUIZEN

Meriem Kalter

is hogeschoolhoofddocent en onderzoeker bij Hogeschool Utrecht (lectorat Toegang tot het recht), gepromoveerd op het onderwerp mediation bij hiërarchische arbeidsconflicten.

Marion Uitslag

is redactielid van dit tijdschrift, hogeschoolhoofddocent en onderzoeker (Hogeschool Utrecht) en MfN-registremediator, gespecialiseerd in straf- en arbeidszaken.

Aan de mediationtafel zegt Eva: 'Ik kon er niets aan doen.' En daarmee doelt zij op het verkeersongeval waarbij zij als autobestuurder betrokken was.² Tegenover haar zit Angelo. Hij is blijvend gehandicapt als gevolg van dit auto-ongeluk. 'Nou, ik al helemaal niet', reageert hij.

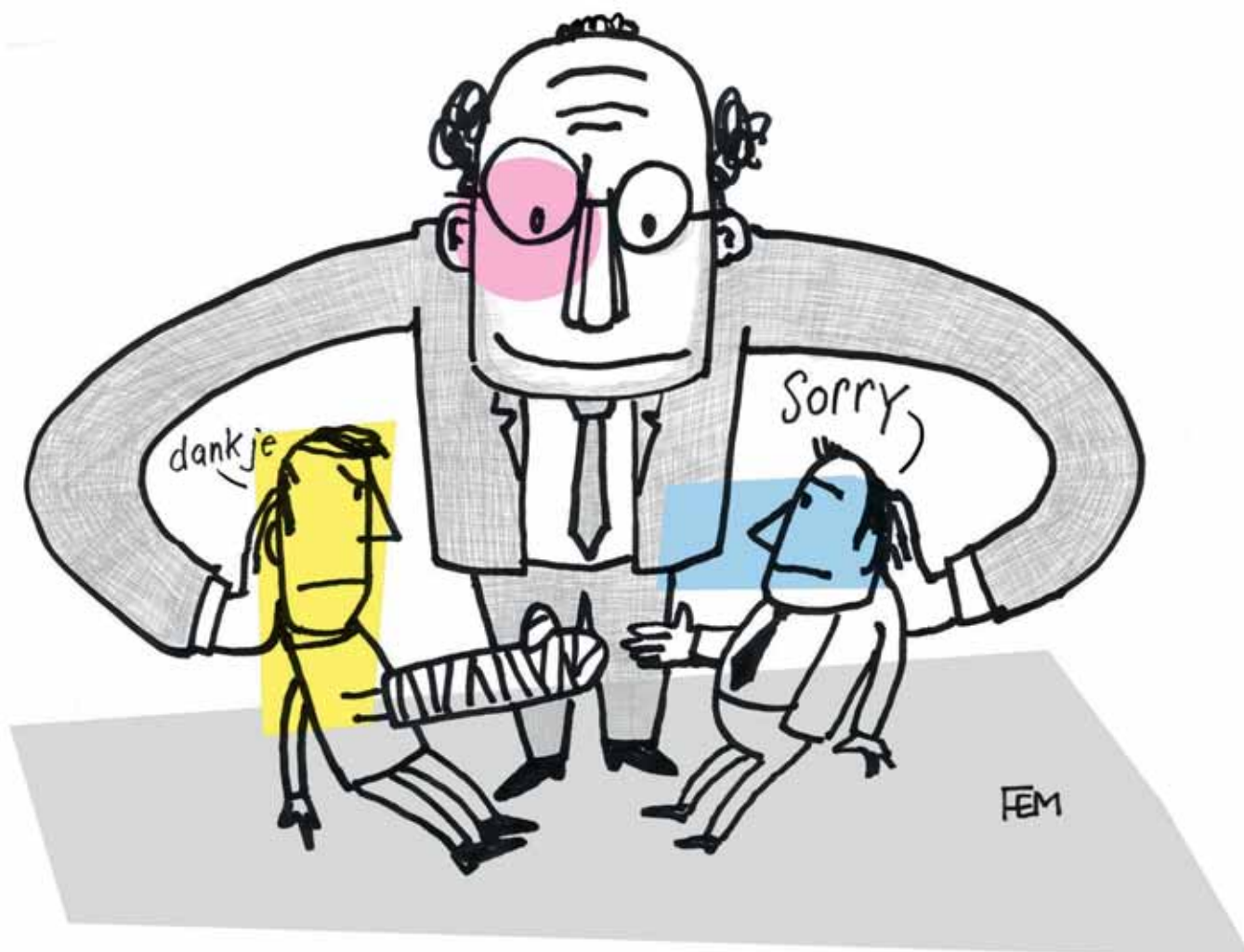
Regulier strafrecht en MiS

Mediation in strafzaken (MiS) heeft als grondtoon herstel. Het strafrechtelijke kader waarin een mediation in strafzaken plaatsvindt is maatgevend. De aanleiding tot een MiS is een strafbaar feit waarbij niet alleen een persoonlijke maar ook een maatschappelijke norm is overschreden. In 2017 is MiS landelijk uitgerold en sindsdien wordt het regelmatig ingezet.

Ons reguliere strafrechtstelsel is een goed geoliede machine. Het kent een stevig wettelijk kader, vastgelegd in de Wetboeken van Strafrecht en Strafvordering. Het (straf)proces verloopt op een heldere en voorspelbare wijze. De spelers hebben allen een eigen rol. De officier van justitie (OvJ) vertegenwoordigt de samenleving, de (strafrecht-) advocaat spreekt namens de verdachte en de rechter (of rechters) beslist over de zaak. Ook is het mogelijk dat de OvJ in een eerder stadium een afdoeningsbeslissing neemt, afhankelijk van de aard en de ernst van het ten laste gelegde. Opmerkelijk is dat de hoofdrolspelers (verdachte en slachtoffer) in dit traject naar de achtergrond zijn verschoven.

De afgelopen decennia is er toenemende aandacht voor slachtofferrechten, ook tijdens de strafrechtprocedure. Dit heeft onder andere geleid tot het spreekrecht voor slachtoffers of nabestaanden.³ Dit spreekrecht is echter alleen van toepassing bij ernstige strafbare feiten.⁴ Het spreekrecht vertaalt zich ter zitting in een monoloog van het slachtoffer (of een nabestaande). En hoewel het slachtoffer de verdachte adresseert en zich op deze manier meer erkend en serieus genomen voelt in het strafproces,⁵ spreekt het slachtoffer meestal tegen diens rug. Voor de rechters geldt dat zij dit onaangedaan moeten aanhoren omdat zij anders kans lopen om gewraakt te worden wegens vermeende partijdigheid. Terwijl slachtoffers zich juist minder gehoord voelen en vertrouwen verliezen in een goede uitkomst van de zaak als de reactie van een rechter of officier ongeïnteresseerd of emotioneel is, of wanneer deze geheel uitblijft.⁶ Het is voor slachtoffers fijn om gehoord te worden, maar gehoord worden via het spreekrecht, kan – gezien de omstandigheden – in de praktijk tegenvallen.

MiS is een andere mogelijkheid voor slachtoffers om hun stem te laten horen in de strafrechtprocedure door juist in gesprek te gaan met de verdachte. MiS is een vorm van herstelrecht, daarin staan de hoofdrolspelers centraal: het slachtoffer, de verdachte en mogelijk ook hun (directe) omgeving. En de betrokkenen krijgen meer zeggenschap over het proces.

Tijdens een MiS gaan de betrokkenen met elkaar in gesprek met als doel om zoveel als mogelijk te herstellen wat is stuk gegaan.⁷ Het slachtoffer kan vragen stellen, vertellen wat het strafbare feit met hem (of haar) heeft gedaan en vertellen wat nodig is om te herstellen. De verdachte krijgt de gelegenheid om de gevolgen van zijn daad zoveel als mogelijk goed te maken. Het mooie is dat de verdachte bij uitstek in staat is om het slachtoffer uit zijn slachtofferrol te bevrijden en omgekeerd is het slachtoffer degene die de verdachte kan verlossen uit zijn 'verdachterol'. Verdachte en slachtoffer kunnen dus veel voor elkaar betekenen na afloop van een delict en MiS biedt deze gelegenheid.

MiS is een bijzondere eend in de bijt van het strafrecht en Nederland neemt wereldwijd een unieke positie in door de wijze waarop MiS is georganiseerd. De strafrechtprocedure wordt onderbroken om ruimte te maken voor het mediationstraject. MiS is een privaatrechtelijk construct: twee (of meer) burgers (slachtoffer en verdachte) gaan onder begeleiding van twee mediators met elkaar in gesprek. Het traject wordt vanuit de rechtbank opgestart en de uitkomst van MiS wordt meegewogen in de afwikkeling van de strafzaak.⁸ De strafrechtprocedure gaat pas verder als de resultaten van de mediation bekend zijn.

Verantwoordelijkheid en strafrecht

Verantwoordelijkheid is een kernbegrip in het strafrecht. Het strafrecht werkt vanuit de veronderstelling dat mensen normaal gesproken in vrijheid kunnen handelen en bijgevolg verantwoordelijkheid kunnen dragen voor hetgeen zij uitrusten.⁹ In het strafrecht wordt de verdachte publiekelijk verant-

woordelijk gehouden voor zijn daden. Dat gebeurt in een openbaar proces waarin het ten laste gelegde al dan niet wordt bewezen. Het gaat dan om een passieve en retrospectieve vorm van verantwoordelijkheid (aansprakelijkheid): de verdachte wordt aangesproken op wat hij heeft gedaan.¹⁰ En als diens verantwoordelijkheid wordt aangetoond, wordt hij veroordeeld.

Verantwoordelijkheid en MiS

De verantwoordelijkheid die van de verdachte wordt gevraagd in een MiS is van een heel andere orde. De kurk waarop het herstelrecht drijft, is dat de verdachte actief verantwoordelijkheid neemt voor het gebeurde.¹¹

De vraag jegens wie de verdachte zich moet verantwoorden wordt in een MiS anders beantwoord dan in het traditionele strafrecht. In het strafrecht roept de samenleving de verdachte ter verantwoording. Er is een maatschappelijke norm, vastgelegd in het Wetboek van Strafrecht, overschreden en het conflict wordt op de eerste plaats gezien als een conflict tussen de verdachte en de staat.

Tijdens een MiS staat de relationele verantwoordelijkheid centraal. De aandacht gaat uit naar de behoeften van slachtoffers en andere betrokken partijen en de wijze waarop daarin kan worden voorzien.¹² Het slachtoffer krijgt de kans de verdachte op zijn verantwoordelijkheid aan te spreken en de verdachte krijgt de mogelijkheid om die verantwoordelijkheid te nemen. Tijdens de strafrechtprocedure heeft de verdachte de mogelijkheid zich op het zwijgrecht te beroepen. Doet hij dit dan is MiS niet mogelijk want tijdens een MiS wordt juist een beroep gedaan op de verantwoordelijkheid van de

verdachte om goed te maken wat kapot is gegaan. Er kan bijvoorbeeld van een verdachte worden gevraagd om de schade te vergoeden, een bepaalde gedragsverandering na te streven en de eigen leefomstandigheden te verbeteren. De verdachte neemt hiermee niet alleen verantwoordelijkheid voor wat er is gebeurd en de gevolgen hiervan maar bovendien stemt hij in met de (zelf) op te leggen 'sancties'.¹³ Dit laatste terwijl het strafrechtelijke traject nog afgewikkeld moet worden en de verdachte in strafrechtelijke zin nog niet schuldig is bevonden.

Herstel kan alleen optreden als slachtoffer en verdachte zich beiden gehoord en erkend voelen

Herstel kan alleen optreden als slachtoffer en verdachte zich beiden gehoord en erkend voelen, waarbij de verdachte onder ogen kan zien wat hij heeft gedaan en daarvoor verantwoordelijkheid kan nemen. Voor het slachtoffer betekent dit dat hij zijn verhaal kan doen, antwoorden kan verlangen, de verdachte kan confronteren met de gevolgen van zijn daad en genoegdoening kan vragen.

Van Hoek en Slump beschrijven vier lagen van herstel bij een dader of verdachte, te weten zelfherstel, herstel met het slachtoffer, herstel met het eigen netwerk en herstel met de maatschappij.¹⁴ Tijdens een MIS ligt de focus op de eerste twee lagen. Herstel met het eigen netwerk en herstel met de maatschappij komen dan in mindere mate of niet aan bod.

Het mediationstraject

Het mediationstraject bestaat uit aparte intakegesprekken met de beide deelnemers en een gezamenlijk gesprek. Het intakegesprek met de verdachte (en dat met het slachtoffer) is bedoeld als voorbereiding op het gezamenlijk gesprek en ook als inschatting voor de mediators (en de deelnemers) of een gezamenlijk gesprek voldoende op kan leveren voor het slachtoffer en de verdachte. Voorkomen van secundaire victimisatie is essentieel en er wordt gefocust op zelfherstel van de verdachte wat ook het slachtoffer ten goede komt. Zelfherstel begint met het inzicht bij de verdachte dat hij een rol speelt in het leed dat het slachtoffer is aangedaan. Dit gaat doorgaans gepaard met schuld- en schaamtegevoelens bij de verdachte. Als de verdachte deze kan hanteren dan helpt dat om verantwoordelijkheid te nemen.¹⁵ Mediators die deze dynamiek begrijpen en bespreekbaar kunnen maken, dragen daarmee bij aan het proces van verantwoordelijkheid nemen door de verdachte.

De verdachte kan vervolgens erkennen dat hij 'dader' is en dat dit onderdeel uitmaakt van zijn levensverhaal.¹⁶ Een gesprek met de verdachte waarbij de focus op het misdrijf ligt en niet op de persoon, helpt om de stigmatisering te verminderen.¹⁷ Bij herstel met het slachtoffer staat het contact met het slachtoffer of de nabestaanden centraal. Het doel is te komen tot afspraken en emotioneel herstel.

In de startcasus zegt Eva: 'Ik kon er niets aan doen.' Eva was de bestuurster van de auto. Zij sloeg rechtsaf en daarbij reed zij Angelo, die op het fietspad fietste, aan. Eva zegt over het

ongeval: 'Angelo zat in mijn dode hoek en reed op een elektrische fiets. Die elektrische fietsen van tegenwoordig gaan zo hard, daar kun je als automobilist geen rekening mee houden. En Angelo droeg geen helm, dat had een hoop kunnen schelen. Daarover was laatst nog een uitzending op tv. Ik gun dit niemand, maar hier kon ik echt niets aan doen.' Het is helder dat Eva het moeilijk vindt om verantwoordelijkheid te nemen voor haar aandeel in het gebeurde. En dat is een menselijke reactie. Als iets te bedreigend is om te kunnen aanvaarden, treden onze zelfbeschermings- en afweermechanismen in werking: ontkenning, *blaming the victim*, vermijden, het eigen aandeel kleiner maken, dissociëren en rationaliseren.¹⁸ Tijdens het intakegesprek is er dan ook werk aan winkel voor de mediators.

De mediators kunnen Eva helpen om haar verantwoordelijkheid onder ogen te zien en dat is een subtiel proces van enerzijds begrip tonen voor Eva's positie en anderzijds confronteren als Eva te veel 'weg beweegt' van haar verantwoordelijkheid. Begripvol en erkennend waar het gaat om de worsteling van de verdachte met zichzelf. Om te accepteren dat zij degene is die een daad heeft gepleegd die door de meeste mensen (en waarschijnlijk ook door haarzelf) en de samenleving als een misse daad (misdaad) wordt gezien. En naast de daad zijn er ook de gevolgen van de daad: de ernstige, levenslange beschadiging van Angelo, zijn leed en dat van alle direct betrokkenen (vrienden en familie) van zowel Angelo als Eva. In het intakegesprek kunnen de mediators begrip tonen voor Eva, door bevestiging dat Eva dit ongeluk niet heeft gewild en erkenning voor het feit dat zij niet alleen 'dader' is, maar ook een (goed) mens.

De vraag 'Stel dat je de tijd terug kon draaien... wat zou je dan anders doen?' helpt Eva om duidelijk maken hoe graag zij dit incident met de afschuwelijke gevolgen had willen voorkomen en dat er geen opzet in het spel was.¹⁹

Maar vaak is ook een confronterende interventie noodzakelijk. Hiermee kunnen de zelfbeschermingsmechanismen van de verdachte enigszins worden opgeheven. De mediators kunnen hierop inspelen door bijvoorbeeld de verdachte in de schoenen van een ander te plaatsen. Denk aan de vraag: 'Stel je voor dat dit jouw broertje was overkomen en de bestuurder van de auto zou dan (net als jij) zeggen 'ik kon er niets aan doen' of sterker nog 'dan had hij maar een helm moeten opzetten'. Hoe zou dit voor jou zijn?' Of aan de opmerking: 'Dat jij dit niet hebt gewild, heb je heel duidelijk gemaakt, maar je speelt wel een belangrijke rol bij dit ongeluk.'

Eva kan ook worden voorbereid op het gezamenlijke gesprek door middel van een rollenspel met de mediators, waarbij een van de mediators een boze of verontwaardigde Angelo 'speelt'. Het wordt dan zowel aan Eva als ook aan de mediators duidelijk of een gezamenlijk gesprek mogelijk is als Eva daadwerkelijk een woedende Angelo tegenover zich krijgt.

Met de informatie uit het intakegesprek met Eva kunnen de mediators Angelo goed voorbereiden, zonder uit de school te klappen. Ook kan worden vastgesteld of Angelo in staat is bij te dragen aan herstel, en of hij het kan accepteren dat Eva verantwoordelijkheid neemt.

Aan Angelo wordt – net als aan Eva – gevraagd wat hij wil in het gezamenlijke gesprek en hoe de mediators hem het beste

kunnen ondersteunen. Stel je voor dat Angelo oprechte excuses van Eva wil en de mediators vermoeden op basis van het intakegesprek met Eva dat dit er niet in zit, dan kunnen zij Angelo de vraag voorleggen: 'En als dit niet gebeurt, wil je dan toch een gezamenlijk gesprek?' Het is uiteraard de verantwoordelijkheid van de mediators om in te schatten of een gezamenlijk gesprek voldoende kan opleveren en door kan gaan, maar zowel Eva als Angelo hebben daarin een stem. Angelo zou kunnen vinden: 'Ik wil dit gesprek ook als Eva geen excuses wil maken, want ik wil haar iets zeggen.'

Nadere invulling van het onderzoek

De EU-slachtofferrichtlijn stelt dat het belangrijkste criterium voor het starten van een bemiddeling tussen dader of verdachte en slachtoffer is, dat een verdachte erkent dat hij een aandeel heeft in het delict, met andere woorden enige vorm van verantwoordelijkheid neemt. Dit om te voorkomen dat een slachtoffer opnieuw slachtoffer wordt. Het is echter niet helder wat verantwoordelijkheid nemen precies betekent, zeker omdat een verdachte niet formeel hoeft te bekennen. Hoe ziet het nemen van verantwoordelijkheid eruit en wat is wenselijk? Hoe kunnen mediators interveniëren op het moment dat een verdachte geen of te weinig verantwoordelijkheid neemt en op welke wijze kunnen zij het nemen van verantwoordelijkheid het beste beschrijven in de slotovereenkomst?

De hoofdvraag van ons onderzoek is: 'Welke criteria kunnen mediationfunctionarissen en mediators hanteren bij het vaststellen en stimuleren van het nemen van verantwoordelijkheid door een verdachte tijdens het mediation-in-strafzaakentraject en welk handelingsrepertoire is hiervoor nodig?' Hiertoe worden onder andere alle stakeholders geïnterviewd. Het onderzoek heeft als doel handreikingen te ontwikkelen om verantwoordelijkheid van een verdachte te toetsen, interventies op te stellen en criteria te ontwikkelen voor het omschrijven hiervan in de slotovereenkomst.

Wat gaat het onderzoek opleveren? Artikelen, een onderzoeksrapport, een geactualiseerde versie van het handboek *Mediation in strafzaken: Een handleiding voor de mediation-strafpraktijk*, met een extra hoofdstuk 'verantwoordelijkheid van de verdachte' en een slotcongres waarin de onderzoeksresultaten worden gepresenteerd. Eenieder die betrokken is bij mediation in strafzaken of geïnteresseerd is, sturen wij graag de informatie toe die wij hebben verzameld en nodigen we ook graag uit voor het (gratis toegankelijke) slotcongres. Je kunt ons bereiken via de e-mailadressen meriem.kalter@hu.nl of marion.uitslag@hu.nl.

Samenvattend

In een MiS is verantwoordelijkheid nemen door een verdachte een voorwaarde 1) om de mediation te starten en 2) voor een succesvol verloop daarvan. Door het onderzoek dat wij uitvoeren willen we verduidelijken wat het nemen van deze verantwoordelijkheid inhoudt.

Tijdens een MiS blijkt het voor de verdachte niet altijd gemakkelijk om de verantwoordelijkheid te nemen, zeker niet als het gaat om een zware verantwoordelijkheid, zoals in strafzaken nogal eens speelt. Zelfbeschermingsmechanismen als ontkenning, bagatellisering, verschuiving van verantwoor-

delijkheid en dissociatie treden vrijwel automatisch in werking. De mediators hebben tijdens dit proces een ondersteunende rol waar het gaat om het nemen van verantwoordelijkheid door een verdachte. Dat betekent begrip voor de verdachte, die niet alleen 'dader' is maar ook mens. Maar ook moeten mediators soms confronteren als allerlei zelfbeschermingsmechanismen de verdachte in weg zitten om verantwoordelijkheid te nemen. Het onderzoek wil ook bijdragen aan (uitbreiding van) het arsenaal aan effectieve interventies inzake het nemen van verantwoordelijkheid door de verdachte. ■

NOTEN

1. Openbaar Ministerie en Zittende Magistratuur (OM en ZM), *Handleiding verwijzing naar mediation in strafzaken door openbaar ministerie en zittende magistratuur*, 2017, p. 6.
2. Ernstige verkeersongevallen (art. 5 en 6 Wegenverkeerswet) met blijvend lichamelijk letsel of overlijden tot gevolg vallen (ook) onder het strafrecht.
3. In 2016 is het spreekrecht uitgebreid van alleen spreken over de gevolgen van het strafbare feit naar spreken over elk onderwerp gerelateerd aan het misdrijf.
4. Spreekrecht is mogelijk in zaken waarbij een gevangenisstraf van acht jaar of meer kan worden opgelegd en in een aantal andere misdrijven zoals seksuele misdrijven, staking, bedreiging en een verkeersongeval met blijvend ernstig lichamelijk letsel of overlijden tot gevolg.
5. Marleen Kragting e.a., *Evaluatie wet uitbreiding spreekrecht slachtoffers en nabestaanden in het strafproces*, Den Haag: WODC, Ministerie van Justitie en Veiligheid 2022.
6. Kragting e.a. 2022.
7. H. Zehr, *The little book of restorative justice: Revised and updated*, New York: Skyhorse Publishing 2015.
8. Hoe de mediationuitkomst doorwerkt in de uitkomst de strafzaak is 'het geheim van de raadkamer' en is een mooi thema voor een nieuw onderzoek.
9. C. Kelk, *Studieboek materieel strafrecht*, Deventer: Wolters Kluwer 2019.
10. R.A. Duff, 'Who is responsible, for what, to whom?', *Ohio State Journal of Criminal Law* 2005/2, p. 440-461.
11. M.S. Umbreit & M.P. Armour, *Restorative justice dialogue: An essential guide for research and practice*, New York: Springer 2011.
12. P. Cane, *Responsibility in law and morality*, Oxford: Hart Publishing 2002.
13. C. Kelk, 'Individuele verantwoordelijkheid en herstel', in: B. van Stokkum (red.), *Ethische reflecties over strafdoeleinden*, Den Haag: Boom Juridische uitgevers 2002, p. 257-271.
14. A. van Hoek & G.J. Slump, *Restorative Justice in Europe, Resultaten van het veldwerk (workstream 2)*, Stichting Restorative Justice Nederland 2013. Dit rapport is te downloaden via restorativejustice.nl.
15. T. van Mazijk e.a., *Handboek mediation in strafzaken*, Utrecht: Hogeschool Utrecht - Kenniscentrum Sociale Innovatie 2019. S.L. Miller & M.K. Hefner, 'Procedural justice for victims and offenders? Exploring restorative justice processes in Australia and the US', *Justice Quarterly* 2015/1, p. 142-167.
16. J. Bosker & V. de Vogel, 'Slachtofferbewust en herstelgericht werken in de reclasseringspraktijk', *Tijdschrift voor Herstelrecht* 2019/2, p. 47-56.
17. J. Jonas e.a., 'The psychological impact of participation in victim-offender mediation on offenders: evidence for increased compunction and victim empathy', *Frontiers in psychology* 2022.
18. J. Shapland e.a., *Does restorative justice affect reconviction? The fourth report from the evaluation of three schemes*, Ministry of Justice Research Series 10/08, 2008.
19. Hier wordt 'opzet' niet in juridische zin bedoeld maar zoals het in de volksmond wordt gebruikt.